

संरक्षित क्षेत्रमा अनुसन्धान नीति

■ महेश्वर ढकाल*

परिचय

अनुसन्धान आफैमा एउटा बृहत् र सिर्जनशील कार्य हो। यसलाई विधिपूर्वक नयाँ ज्ञानको खोजी गर्ने कार्य भन्ने पनि गरिन्छ। यसका आफ्नै विधि, प्रक्रियाहरू हुन्छन्। खासगरी अनुसन्धान तटस्थ र मौलिक हुनुपर्छ भन्ने मान्यता रहेको छ। एउटा कर्मचारीले नियमकानूनको सिमानामा बसेर काम गरेजस्तो अनुसन्धान गर्ने व्यक्तिले कुनै विषयवस्तुको सीमा र क्षेत्रमा बसेर काम गर्ने कुरा होइन तर त्यसो भनेर अनुसन्धानको कुनै पनि सीमा नै हुँदैन भन्नेचाहिँ होइन। यसका आफ्नै सीमितता हुन्छन्।

लामो समयदेखि नेपालमा अनुसन्धानका लागि विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी संघसंस्थाहरू आ-आफ्नो ठाउँबाट लागि रहेका छन्। विशेष गरी त्रिभुवन विश्वविद्यालय, काठमाडौँ विश्वविद्यालय र पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालयहरू र ती सँग आबद्ध क्याम्पसका शिक्षक र कर्मचारीहरू, विभिन्न विद्याका अनुसन्धानकर्ताहरू तथा तीसँग सम्बन्धित व्यक्तिहरूले निरन्तर रूपमा विभिन्न विषयमा अनुसन्धान गर्दै आएका छन् तर यस्ता अध्ययन-अनुसन्धान कार्यलाई नियमित र व्यवस्थित गर्ने पहल भइरहेको पाइन्छ। यसैगरी अनुसन्धानबाट प्राप्त नतिजालाई नीतिमा रूपान्तरण गर्ने तथा उक्त नीतिलाई आधार बनाएर समुन्नत समाज र राष्ट्रको विकास निर्माण कार्यलाई अगाडि बढाउन मद्दत पुऱ्याएको देखिन्छ। साथै कुनै सरकारी र गैरसरकारी संघसंस्थाबाट यस्तो कार्यतिर अभिमुखीकरण गर्न पहल भएको पनि पाइन्छ।

यस लेखमा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु आरक्ष अर्थात् संरक्षित क्षेत्रहरूमा गरिने अनुसन्धानको बारेमा उल्लेख गर्ने प्रयास गरिएको छ। राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा अनुसन्धानकर्ताहरूले संरक्षित क्षेत्रलाई खुला प्रयोगशालाको रूपमा मान्यता दिएको पाइन्छ। त्यसैगरी संरक्षित क्षेत्रहरू स्नातक, स्नातकोत्तर, विद्यावारीधी र विभिन्न संघ संस्थामा कार्यरत अनुसन्धान कर्ताहरूका

लागि आकर्षणको केन्द्र बन्दै गइरहेको देखिन्छ। विषयवस्तुको हिसाबले हेर्दा यस्ता क्षेत्रमा अनुसन्धान गर्ने कर्ताले पारिस्थितिकीय प्रणाली, स्थानीय समुदायको सामाजिक आर्थिक अवस्था, वन्यजन्तु र समुदायवीचको द्वन्द्व आदि विषयमा अध्ययन गर्ने गरेको पाइन्छ। साथै मध्यवर्ती क्षेत्र र स्थानीय समुदायको जीविकोपार्जन, प्राकृतिक स्रोतसाधनको संरक्षण, व्यवस्थापन र उपयोगमा परम्परागत ज्ञान र सीपको प्रयोग, चोरी सिकार, अवैध पर्यापर्यटन र अर्थतन्त्रमा यसको प्रभाव, व्यापार, वन्यजन्तु र वनस्पतिको अध्ययन र पछिल्ला दिनमा जलवायु परिवर्तन, वातावरणीय सेवाहरूको भुक्तानीजस्ता विविध पक्षमा पनि अनुसन्धान गरिदै आएको छ। अध्ययन अनुसन्धान गर्ने तरिकाले हेर्ने हो भने प्रश्नावली र घरधुरी सर्वेक्षण, समूह छलफल, जानिफकार स्थानीय स्तरसँग संकलन गरिने सूचनाहरू, वन्यजन्तुहरूको नियमित अनुगमन गर्ने सन्दर्भमा धरातलीय सर्भे (Transect Survey), प्रत्यक्ष अवलोकन (ID base monitoring) र पछिल्ला दिनहरूमा क्यामेराबाट तस्वीर खिच्ने (Camera trapping) तथा वन्यजन्तुलाई नछोई गरिने अनुवशिक अध्ययन (non invasive genetic study), जस्तै : पाइला, दिसा, पिसाब आदिको प्रचलन बढ्दै गएको देखिन्छ।

विगतका अध्ययनको पुनरावलोकन

संरक्षित क्षेत्रहरू अनुसन्धानका लागि खुल्ला प्रयोगशाला भएको हुँदा दिनप्रतिदिन अनुसन्धान कर्ताहरूको संख्या बढ्दै गइरहेको छ। संरक्षित क्षेत्रमा भएका विगतका अनुसन्धानलाई फर्केर हेर्दा सुगम क्षेत्र, जस्तै : कोसीटप्पु वन्यजन्तु आरक्ष, चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज र सगरमाथा निकुञ्जमा धेरैजसो अनुसन्धान भएको देखिन्छ भने दुर्गम र हिमालमा रहेका संरक्षित क्षेत्रहरूमा ज्यादै कम मात्रामा अनुसन्धान भएको पाइन्छ।

विषयगत रूपमा हेर्दा पारिस्थितिकीय प्रणाली र प्रजातिमा अध्ययन अनुसन्धानहरू भएको देखिन्छ भने संरक्षित क्षेत्रको नीति र संस्थागत संरचना तथा स्थानीय समुदायमाथिको प्रभावका बारेमा त्यति धेरै अनुसन्धान हुन सकेको छैन। त्यस अतिरिक्त संरक्षित क्षेत्रहरूले स्थानीय र राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा पार्ने प्रभावजस्ता विषयमा पनि हालसम्म कुनै प्रकारको अनुसन्धान भएको पाइँदैन। राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐनले संरक्षित क्षेत्रको वार्षिक आम्दानीको ३० देखि ५० प्रतिशत रकम मध्यवर्ती क्षेत्र घोषणा भएका स्थानीय समुदायलाई दिने व्यवस्था गरेपछि संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापनको भूमिका परिवर्तन भएको पाइँन्छ। तर, संरक्षित क्षेत्रभित्र पर्ने हिमाल आरोहण गर्ने पर्यटकहरूबाट उठ्ने राजस्व भने यसमा गणना नभएको पाइँन्छ।

राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभागले समयमा नै अनुसन्धानका प्राथमिकता तोकन नसक्दा पनि हालसम्म भएका अनुसन्धानहरू खण्डित प्रकारका छन्। हुन त विभागका प्राथमिकता सबै अनुसन्धानकर्ताका लागि आवश्यक नहुन पनि सक्छन् र त्यसमा बाध्य बनाउनु पनि त्यति व्यावहारिक नहुन सक्छ।

अध्ययन-अनुसन्धानमा राष्ट्रिय निकुञ्ज विभागको संलग्नता

विगतमा संरक्षित क्षेत्रहरूको अध्ययन-अनुसन्धान गर्नका लागि दुईवटा दृष्टिकोण अगाडि सारिएको देखिन्छ। पहिलो, त्यही कार्यरत कर्मचारीबाट अध्ययन-अनुसन्धान गर्ने र उनीहरूको क्षमता बढाएर प्रभावकारीरूपमा संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापनमा सहयोग पुऱ्याउने। दोस्रो, राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष (National Trust for Nature Conservation) मार्फत अध्ययन-अनुसन्धान कार्य अगाडि बढाई प्राप्त नतिजाहरूका आधारमा संरक्षित क्षेत्र र कार्यरत कर्मचारीको कार्यक्षमता अभिवृद्धि गरी दिगो संरक्षणमा सहयोग पुऱ्याउने उद्देश्य रहेको थियो। अध्ययनमा संलग्न प्रायः सरकारी कर्मचारीले उच्च अध्ययन गर्ने मौका पाएका कारण विदेशतिर पलायन हुने र केहीले संस्था नै छोडेर गएको अवस्था छ। राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोषको सवालमा भने सुरुमा जुन मौलिक उद्देश्यले कोषको स्थापना गरिएको थियो, त्यसमा केही विचलन आएको अवस्था छ। राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण

कोषले अध्ययन-अनुसन्धान गरी राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग र मातहतको संरक्षित क्षेत्र हेर्ने तथा कार्यरत कर्मचारीहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्नुपर्ने हो तर कोष आफ्नै क्षमता अभिवृद्धि गर्नमा केन्द्रित भएको प्रतीत हुन्छ।

कानूनमा भएको व्यवस्था र कार्यान्वयन

अध्ययन-अनुसन्धानलाई अगाडि बढाउने सन्दर्भमा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन र नियमावलीमा प्रस्ट उल्लेख भए पनि अध्ययन अनुमति दिने, नमुना संकलन गर्ने र स्वदेश वा विदेशमा लानेबारेमा सरकारी पक्ष त्यति उदार देखिँदैन। हुन त सरकारी पक्षका आ-आफ्नै बाध्यता पनि छन्। जस्तै, सरकारी निकाय कानूनको परिचालन गर्ने निकाय हो जहाँ कार्यरत कर्मचारी कानूनको घेराभन्दा बाहिर जान सक्दैनन्, जब कि एउटा अनुसन्धानकर्ताको कार्यक्षेत्र कानूनको दायराभित्र र बाहिरका सबै क्षेत्रमा हुने गर्छ जसले गर्दा एकले अर्कालाई राम्रोसँग नबुझिँदा कहिलेकाहीं असमझदारी समेत खडा गरिँदछ। विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि, सम्झौता र समझदारीको पक्ष राष्ट्रको हैसियतले तिनको कार्यान्वयन गर्ने दायित्व राज्यमा अन्तर्निहित रहेको हुन्छ। त्यस्तैगरी नेपाल जैविक विविधताको मुद्दा सन्धिको पक्ष राष्ट्रको नाताले कुनै पनि स्रोत र साधनको Intellectual property right / Copy right को बारेमा पनि राज्य पक्षले विचार पुऱ्याउनुपर्ने हुन्छ। जसका कारणबाट पनि संरक्षित क्षेत्रमा गरिने अध्ययन-अनुसन्धानका लागि विभाग बढी कडाजस्तो देखिए तापनि यथार्थमा त्यस्तो होइन।

पछिल्ला दिनमा Camera Trapping / Genetic Study जस्ता उच्च प्रविधि जडित गर्ने अनुसन्धानकर्ताको बाहुल्य बढ्दो छ। कतिपय अनुसन्धानको हकमा त सरकारी पक्षलाई थाहा नै नदिई विभिन्न आकर्षक प्रस्ताव तयार गरी Fund generate गर्ने तर विभागसँग पछि मात्र अनुमति माग्ने परिपाटीले कहिलेकाहीं सरकारी पक्ष र अनुसन्धानकर्ताको बीचमा असमझदारी बढाएको अवस्था छ। अनुमति लिनुभन्दा अगाडि जस्तोसुकै सर्तको पालना गर्न पनि तयार हुने तर अध्ययन समाप्त भएपछि सर्तनामामा तोकिएबमोजिम अध्ययनको प्रतिवेदनसमेत पेस गरेको देखिँदैन। जबकि तिनै प्रतिवेदन नीतिनिर्माता र योजनाकारहरूका लागि आधार स्तम्भ हुन्।

अनुसन्धानकर्ताले अध्ययन गरेको प्रतिवेदन नबुझाइदिनाले प्राप्त अध्ययनका नतिजालाई राष्ट्रिय नीति निर्माणको प्रक्रियामा रूपान्तरण गर्न सकिएको छैन ।

संरक्षित क्षेत्रभित्र गरिने अध्ययन-अनुसन्धानमा केही चुनौतीहरू देखिएका छन् । यसमा पहिलो कुरा भनेको संरक्षित क्षेत्रका विद्यमान कानून तथा नीतिनियमहरू नै हो । जुन अन्य क्षेत्रमा भन्दा केही कडा छन् र कर्मचारीहरू कानूनभन्दा बाहिर जान नसक्ने बाध्यात्मक स्थिति छ । दिनदिनै नयाँनयाँ ज्ञानको खोजी गर्नुपर्ने अनुसन्धानकर्ताहरूको आवश्यकता र चाहनालाई कसरी आत्मसात गर्दै जाने भन्ने चुनौती ती संरक्षित क्षेत्रमा कार्यरत कर्मचारीलाई छ । त्यसमा पनि नयाँनयाँ अनुसन्धानका प्रविधि र तरिकाहरू दिनदिनै थपिइरहेको वर्तमान अवस्थामा प्रचलित विषय कानूनको परिधिभित्र रहेर कसरी अनुसन्धानलाई प्रवर्धन गर्ने हो, आउँदा दिनमा सबैको चासोको विषय बन्नुपर्ने देखिन्छ । दोस्रो, नेपाल सरकार CITES / CBD को पक्ष राष्ट्र भएको नाताले नेपाली स्रोत र साधनमाथि गरिने अनुसन्धानमा Intellectual Property Rights / Copy Right को स्वामित्व कसरी नियन्त्रण र नियमन गर्ने भन्ने कुरा पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण छ । यसको मुख्य कारक भनेको स्रोतमाथिको पहुँच र लाभांश वितरणमा कानून नबन्नु नै हो । त्यसैगरी तेस्रो चुनौती भनेको अध्ययनबाट प्राप्त नतिजालाई कसरी नीतिनियम र योजना तर्जुमा गर्दा आत्मसात गर्ने भन्ने नै हो । हालसम्मको अवस्थालाई हेर्ने हो भने धेरैजसो अनुसन्धानकर्ताले संरक्षित क्षेत्रभित्र अनुसन्धान गरे तापनि अध्ययन गरिसकेपछि प्रतिवेदन पेस गरेका छैनन् । केही मात्र अनुसन्धानकर्ताले पेस गरेका प्रतिवेदन र तिनले औँल्याएका बुँदाहरूलाई विश्लेषण गरेर

नीतिनियम र योजना तर्जुमा गर्दा उपयोग गरेको अवस्था छ । आगामी दिनमा सबै अनुसन्धानकर्तालाई प्रतिवेदन बुझाउन लगाउनु र बुझाएका प्रतिवेदनको अध्ययन गरी नीतिनियम तर्जुमा गर्दा उपयोग गर्ने परिपाटीको विकास गर्नु अति जरुरी देखिन्छ ।

निष्कर्ष

संरक्षित क्षेत्रहरू अनुसन्धानकर्ताका लागि खुल्ला प्रयोगशाला भएको हुँदा अनुमति दिने प्रक्रियालाई सरलीकरण गर्नुपर्ने देखिन्छ । त्यस्तै गरी अनुसन्धान गर्दा संरक्षित क्षेत्रसँग समन्वय गरी सकेसम्म स्थानीयतहमा कार्यरत कर्मचारीलाई सँगै साथमा लिई तालिमको रूपमा अगाडि बढाउनुपर्ने हुन्छ । यसो गर्न सकेको खण्डमा एकातिर कर्मचारीको क्षमता अभिवृद्धि हुने देखिन्छ भने अर्कोतिर अनुसन्धानका तथ्यांकहरू तथ्यपरक रूपमा संकलन हुनगर्दै खँदिलो अनुसन्धानमा मद्दत पुग्ने देखिन्छ । यति हुँदाहुँदै पनि अनुसन्धानबाट प्राप्त नतिजालाई नीतिनियम र योजना तर्जुमा कसरी रूपान्तरण गर्ने भन्ने नै हो । यसका लागि संरक्षित क्षेत्रमा गरिने अनुसन्धानका लागि एउटा स्पष्ट मार्गदर्शनको निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने देखिन्छ । त्यसका अतिरिक्त राष्ट्रिय निकुञ्ज विभागले हरेक वर्ष अनुसन्धानका प्राथमिकता तोकन सकेको खण्डमा भोलिका दिनमा एकातिर अनुसन्धानकर्तालाई अनुसन्धान प्रस्ताव लेख्न सजिलो गर्ने देखिन्छ भने अर्कोतिर अनुसन्धानबाट प्राप्त नतिजालाई नीति र योजना तर्जुमामा रूपान्तरण गर्न सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।

●●●

* ढकाल राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु विभागमा इकोलोजिस्टको रूपमा कार्यरत हुनुहुन्छ ।